

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО
БІБЛОТЕЧКА ЖУРНАЛУ “СХІДНИЙ СВІТ”**

СХОДОЗНАВСТВО

**13-14
КИЇВ, 2001**

“КУБРАТ” І “ВЕЛИКА БУЛГАРІЯ”: ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

О. Комар

Невпинне зростання джерельної бази археології за умов незмінності кількості писемних та лінгвістичних джерел закономірно спричинило у другій половині ХХ ст. перехід пріоритету у вивченні давньої історії Східної Європи саме до археології. Не стала винятком й історія європейських тюркомовних номадів VI – VII ст., куди археологія привнесла і свої здобутки, і свої проблеми. Найголовніша з останніх – поява різкого розриву між історико-археологічними та історико-філологічними дослідженнями, на що справедливо звернув увагу А.П.Новосельцев [Новосельцев 1990, 59–60]. Вузька спеціалізація сучасної археології вже не дозволяє дослідникам у повному обсязі виконувати вимоги історико-філологічного аналізу при звертанні до писемних джерел, проте археологи не лише не відмовляються від такої практики, а й навпаки, починають все ширше залучати писемні джерела для інтерпретації археологічного матеріалу. Яскравим прикладом такого дослідження стала поява надзвичайно популярних нині книги Й.Вернера “Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren” [Werner 1984] та колективної монографії “Сокровища хана Кубрата” [Сокровища... 1997], в яких походження чи не кожного предмета з комплексу прив’язане до писемних згадок. Ступінь залежності висновків дослідників від свідчень писемних джерел вкрай високий, його ілюструють вже одні назви книг, проте серед цитування *перекладів текстів джерел* та *думок історіографії* ми марно будемо шукати елементарну *критику* використаних джерел.

Для Й.Вернера ситуація гранично ясна: Кубрат – небіж Органи, “каган” оногурів (уногундурів), який створив у понтійських степах “державу” (Reich, у болгарському перекладі взагалі “імперія” [Вернер 1988, 39]) “Велика Булгарія”; християнин, вихований у Константинополі при дворі Іраклія, але чомусь одночасно васал аварського хакана, який повстав проти суверена, після чого послав посольство до Іраклія і отримав у відповідь дари та сан патрикія; помер у часи Констанса II (641–668 р.) [Werner 1984, 38–42]. Багата біографія непересічного діяча, з

якою цілком згодні автори видання “Сокровища хана Кубрата” [Сокровища... 1997, 86–100]. Незгоду з позицією колективу висловила лише З.А.Львова, на думку якої Кубрат, правитель “Великої Булгарії”, і Кубрат, племінник Органи – різні особи [Сокровища... 1997, 140–144]. Концепція про “державу Кубрата Велику Булгарію”, звичайно, далеко не нова і відображена нині у понад сотні статей та монографій. Знайшла своє відбиття вона і у найновіших українських узагальнюючих працях [Айбабин 1999, 163–164; Приходнюк 2000, 208–210; Толочко 1999, 21–22], проте особливо слід виділити дисертацію О.О.Тортіки, який, оголосивши можливості “традиційних методів” аналізу вичерпаними, запропонував масштабну реконструкцію “Великої Булгарії” за власним методом. З вражаючою сміливістю автором визначені географічні межі “держави”, кількість її населення, основа господарства, кількість стада, площі зимових та літніх пасовищ, соціальна та майнова структура суспільства, племінний поділ “Великої Болгарії”, її військово-політичний потенціал і т.п. [Тортіка 1999].

У стороннього читача може скластися враження, що мова йде про незаперечний факт або принаймні концепцію, яка спирається на потужну й надійну джерельну базу. Насправді ж вона побудована на лише двох джерелах: “Бревіарії” Никифора та “Хронографії” Феофана із залученням третього – “Хроніки” Іоанна Никіуського. Їх стислі повідомлення про булгар настільки часто аналізувалися в літературі, що сказати щось нове з цього приводу важко, тому просто уважно розглянемо самі джерела. Основними з них для нас є надзвичайно близькі історичні твори кінця VIII – початку IX ст. Феофана і Никифора. Так сталося, що два історики, працюючи майже одночасно над одною темою, використовуючи практично одні й ті ж джерела, створили дуже схожі праці. Схожі, але не однакові, і цю різницю добре відчули на собі булгарські сюжети. Никифор мав у своєму розпорядженні менше джерел, що відбилося на хронологічній лакуні 642–667 р., але це компенсувалося уважним їх вивченням. Він ясніший і точніший, завжди критично підходить до джерел і дає їм свою оцінку, книга написана літературною мовою й у блискучому для раннього середньовіччя стилі [Литаврин 1995а, 221–224]. Ні Феофан, ні Георгій Синкел, якому належить частина тексту “Хронографії”, не отримали такої освіти, як Никифор. Праця Феофана написана

набагато простіше – джерела використовуються без будь-якої критики, причому нерідко з них списані цілі пасажі. Як наслідок, мова і стиль укр. версії нерівні – місцями літературні і навіть вишукані, місцями ж невігядливі й з вульгаризмами [Литаврин 1995б, 248–251]. Іншими словами, якщо Никифор постає перед нами як вдумливий історик, то праця Феофана являє собою практично позбавлену аналізу компіляцію. Парадокс, але сучасний історик у цій ситуації повинен віддати перевагу саме тексту Феофана, який точніше передав фрагменти своїх *джерел*, з меншою кількістю авторських правок. До того ж, в той час як у Никифора події подані за системою відносної хронології, часом доволі плутаної, Феофан створив свою систему абсолютної хронології і чітко прив’язав усі згадані ним події до дат (іноді, проте, також неточних) [Чичуров 1980, 19].

Сюжет про розселення булгар і Феофан, і Никифор узяли з одного джерела. Він переданий істориками по-різному, і на причинах розходжень ми зупинимось нижче. Але у Феофана немає згадки про хрещення в Константинополі “гунського” вождя близько 619 р., немає і ключового для “теорії Кубрата” фрагмента про повстання вождя уногундурів Кубрата проти авар у період 634–640 р., його посольство до Іраклія й отримання дарів і сану патрикія у відповідь, де Кубрат названий племінником Органи. Оскільки Феофан явно цікавився сюжетами про тюркських кочовиків [Литаврин 1995б, 251], такої інформації у нього просто не було. Звідки Никифор міг її взяти?

Кубрата Никифор називає племінником Органи, але про те, хто такий Органа, не говорить ні слова, хоча роз’яснення притаманні його авторській манері. Не зміг він назвати й ім’я “гунського” вождя, який хрестився у Константинополі близько 619 р. Останнє, загалом, зрозуміле – візантійські джерела не зберегли нам навіть жодного імені аварських і хозарських хаканів VII–VIII ст., однак не може не викликати подив знання Никифором імен одразу двох булгарських вождів. Даний сюжет Никифора міцно й одностайно асоціюється у більшості істориків з повідомленням “Хроніки” Іоанна Никіуського, найдокладніше розібраного В.Бешевлієвим [Beševliev 1978]. У своїй останній статті [Бешевлієв 1992, 7–11] дослідник знову повторив, що стан перекладу і видання джерела на сьогодні незадовільний. Мова йде не про значні текстуальні розбіжності між французьким перекладом А.Х.Зотенберга (1883) й

англійським Р.Х.Чарльза (1916), а про найпринциповіші – передачу згаданих у хроніці імен. Якщо у французькому перекладі форми імен подані як Quetrades і Kuernaka, то в англійському несподівано з'являються цілком грецькі форми Organa і Kubratos. Судити про можливі варіації передачі звучання ефіопського оригіналу нам не випадає, проте не може не звернути на себе увагу надто вже добуковений збіг транскрипції імен Р.Х.Чарльзом з Ватиканським списком Никифора, що закономірно викликає підозру у його навмисності. В.Т.Сиротенко взагалі наводить “середній” варіант перекладу: “Куернак... племінник Органи” [Сиротенко 1972, 212]. Ім'я Kuernaka близьке до імені сина Аттілі “Ернак”, що може дійсно вказувати на його автентичність. Однак припустимо крайній варіант: в оригіналі грецького тексту Іоанна Нікіуського дійсно стояли імена Κούβρατος і Οργανα..

Традиційно увага акцентується на трьох фактах з “Хроніки” Іоанна Нікіуського – на хрещенні у дитинстві Кубрата, його вихованні при імператорському дворі й дружбі з Іраклієм, а також на можливій участі Кубрата у змові після смерті Іраклія. Самою “Хронікою” Никифор навряд чи користувався (Лондонський список наводить деталі, відсутні у “Хроніці”), проте він цілком міг скористатися тим же джерелом, яке використав Іоанн Нікіуський для свого пасажу. У такому випадку вже сам факт хрещення і виховання Кубрата при дворі міг послужити основою сюжету про хрещення якогось “гунського” вождя в столиці. Його ім'я Никифор не називає, але Іоанн Нікіуський теж не пояснює, хто хрестив Кубрата. Тільки виходячи з рангу останнього, можна припустити, що це був прямий родич Кубрата рангу вождя кочовиків. Никифор величає його титулом κύριος (“пан”) замість звичайного “архонт”, що мало ймовірно для джерела першої половини VII ст. [Чичуров 1980, 111–112] і видає втручання у текст самого Никифора. Був це батько чи дядько Кубрата, не ясно, тому Никифор і не ототожнив його з Органою. Також у джерелі не було вказівок і на дату події, що змусило Никифора розмістити його серед подій, що передують смерті Іраклія приблизно на 20–25 років (саме в цій частині послідовність подій дещо сплутана).

Щоб зрозуміти, ким був Кубрат у 641 р., звернемо увагу на чутки про його участь у змові Мартіни. Нас не цікавить питання причетності Кубрата – мова йде вже про одне те, що Кубрат був *запідозрений у придворних інтригах*, причому не звичайних, а у

боротьбі за престол, участь в якій могла приймати лише верхівка константинопольської знаті та впливові воєначальники. Припущення, що в ній міг взяти участь суверенний вождь кочовиків з Подунав'я, Подніпров'я, або ще гірше – з Прикубання, тільки посилює від якого повернувся б через чотири-п'ять місяців, буде виглядати доволі дивним. Щоб якось виправдати таку “аберацію”, З.А.Львова знаходить “прецеденти” – напад на Константинополь Віталіана в 514 р. та його облогу аваро-перською коаліцією 626 р. [Сокровища... 1997, 141]. Віталіан, звичайно, не був “безсильним придворним інтриганом”, але ж він не був і вождем кочовиків, яких він притяг до спілки з собою перспективою легкої наживи. Зовсім інша ситуація з облогою Константинополя 626 р. Унікальна коаліція головних ворогів імперії ніяк не ставила перед собою завдання посадити на візантійський престол свого кандидата, а хотіла просто знищити Візантію, та все навпаки у підсумку обернулося триумфом Іраклія. На момент смерті останнього і дещо згодом, на момент смерті Костянтина (641 р.) Кубрат мав був бути дуже добре знайомим рядовим жителям Константинополя, щоб чутки про його причетність до змови викликали настільки бурхливу реакцію. Для цього аж ніяк не достатньо пам'яті, що він колись виріс у столиці. Кубрат, без сумніву, довго жив у Константинополі і, навіть будучи за походженням вождем кочовиків-федератів, за вихованням і способом життя давно перетворився на візантійця, причому *впливового* візантійця, здатного в очах константинопольських жителів бути реальним покровителем синам Мартіни. На момент заворушень Кубрат, швидше за все, був відсутнім у місті, тому його непричетність до змови і була встановлена пізніше. Відзначимо, Іоанн Нікіуський все ж змушений пояснювати у тексті, хто такий Кубрат, Органа ж представлення не потребував, тобто був відомий освіченій публіці навіть краще, ніж Кубрат. Політика візантійської адміністрації по заселенню прикордонних зі слов'янами й аварами областей варварськими племенами, що брали на себе обов'язок охорони кордону, дала дорогу багатьом талановитим воєначальникам варварського походження, які іноді робили просто блискучому кар'єру. Придворне виховання Кубрата дійсно відкривало йому прекрасні перспективи, тому думка В.Бешевлієва, що Кубрат був візантійським воєначальником кочівницького (“гунського”) походження, а його дядько Органа – вождем

придунайських кочовиків-федератів [Бешевлиев 1992, 7–11], видається нам найбільш обґрунтованою.

Між подіями 634–640 рр. у Никифора розміщене повідомлення, яке у російському перекладі І.С.Чичурова звучить так: “В это время Куврат, племянник Органа, государь уногундуrow, восстал против хагана аваров и, подвергнуv оскорблениям, изгнал из своих земель бывший при нём от хагана народ. А к Ираклию посылает посольство и заключает с ним мир, который они хранили до конца жизни. [В ответ Ираклий] послал ему дары и удостоил сана патрикия” [Чичуров 1980, 161]. Уривок являє собою стислу конспективну виписку з якогось джерела, подати яку у літературній формі Никифор чомусь не вважав за потрібне. Два останні речення труднощів при перекладі не створюють, зате перше навпаки складне і допускає велику кількість тлумачень. Можливі варіанти читання в тому ж контексті, який припускає І.С.Чичуров, розібрані В.Бешевлієвим [Бешевлиев 1992, 11–12], ми ж роздивимося речення дещо нижче, оскільки точний переклад тексту не так принциповий, як інший момент. Традиційно фрагмент наводиться за списком Ватиканського рукопису (XI–XII ст.), але у найдавнішому Лондонському списку (кінець IX – перша половина X ст.) замість імен *Оруага* і *Коуѳрата* стоять відповідно *аруага* і *Коуѳарос* [Чичуров 1980, 153]. Якщо перша відмінність незначна, то друга дуже принципова. За Лондонським списком, не “Куврат”, а вождь на ім’я “Кувар” повстав проти аварського хакана, послав посольство до Іраклія, уклав з ним “мир” і одержав у відповідь дари та сан патрикія. Надзвичайно схожу історію знаходимо в іншому джерелі – “Чудесах св.Дмитрія Солунського”. Нас цікавить його друга частина, написана мешканцем Фессалоніки в 80–90-х роках VII ст., яка розкажує про Кувера (Коуѳер) – вождя панонських булгар, поставленого хаканом авар на чолі численного населення змішаного грецько-варварського походження, яке, пам’ятаючи про свої корені, прагнуло повернутися у Візантію. Виконуючи бажання підлеглого йому народу, Кувер підняв повстання проти авар і після кількох перемог перейшов у візантійські межі на Керамійське поле під Фессалонікою. Звідти Кувер послав посольство до “держателя скіпетра” з проханням дозволити “залишитися тут зі своїм народом” і “наказати сусідньому з ними народу другувитів постачати їх продовольством у достатній кількості. Так і трапилося”. Подальша історія,

розказана анонімним автором, різко негативно настроєним до головних персонажів, нагадує детективний сюжет: Кувер дозволяє перейти на службу до візантійців своєму підданому і співнику Мавру; обидва намагаються втертися у довіру до імператора, охороняючи місто і кордон від слов’ян, а потім нібито планують зненацька захопити місто. План не вдався, точніше, навіть не дійшов до виконання. Навпаки, Мавра, який одержав спочатку посаду іпата, імператор незабаром зробив архонтом, і лише після цього, на радість аноніма, план розкрився з вини сина Мавра, і той впав у немилість. Сам Кувер, згідно з анонімом, нікого з людей Мавра (тобто фактично всю підлеглу йому область) не зачепив, що розглядається анонімом як доказ змови, але скоріше Кувер дійсно зберігав умови договору з імператором, тим більше, що про покарання Кувера анонім не говорить ні слова, а він явно не пропустив би можливості позовтішатися і з цього приводу [Іванова 1995, 171–179]. Прямих даних про отримання Кувером сану патрикія немає, зате вони є для його колишнього підданого – Мавра. Відома печатка VII – початку VIII ст. з написом “Мавру патрикію й архонту Сірмісіан і Булгар” [Іванова 1995, 208]. З огляду на те, що Кувер вже з самого початку називається анонімом “архонтом” (Мавр став їм тільки після іпата), є підстави вважати, що у відповідь на посольство до імператора він міг отримати не тільки землі на поселення, але й відповідний до його рангу титул патрикія – справжній або той самий титул *Honorarpatricius*, про який говорив Й.Вернер [Werner 1984, 42–43].

Пам’ятка написана сучасником, тому практично позбавлена хронологічних вказівок (не називається навіть ім’я імператора), але зараз події, про які йде мова, датують періодом 680–685 рр., тобто відносять до правління Костянтина IV [Іванова 1995, 206]. Розбираючи погляди дослідників, які вважають “Куvara” Никифора тотожним “Куверу” “Чудес св. Дмитрія Солунського”, І.С.Чичуров зауважив, що єдиним запереченням противників такого ототожнення є саме хронологія подій у Никифора, який розміщує їх у проміжку близько 634–640 рр. [Чичуров 1980, 174–176]. Дане заперечення не можна вважати серйозним, оскільки якщо Никифор користувався безпосередньо текстом “Чудес св. Дмитрія Солунського” (дивно було б навпаки, якби Никифор не знав цього популярного твору), то інформацію про дату подій взяти звідти він просто не міг. Не маючи точної дати і базуючись на фонетичній

подібності імен, Никифор припустив, що Кубрат і Кувер (Κοῦβρατος і Κοῦβερ, пор. також: Κοῦβρακ) – одна особа. Обидва були вождями кочовиків і обидва були запідозрені у змовах. Це й дозволило Никифору віднести повстання Кувера до часу правління Іраклія. Судячи з печатки Мавра, Кувер дійсно міг отримати сан “почесного” патрікія, але оскільки такі дії стосовно союзних варварських вождів були звичайним візантійським дипломатичним етикетом, Никифор міг цей факт і просто домислити.

Переклад даного пасажу Никифора у контексті передачі інформації “Чудес” дозволяє прояснити деякі “темні місця”¹. Початок речення перекладається просто: “Близько цього ж часу повстав Кувар, племінник Органи, володар уногундурів, проти хагана аварів”. Речення дещо важкувате через довгу характеристику Куvara, яка виглядає вставкою. А от далі йде складна для перекладу частина: καὶ ὁν εἶχε παρ’ αὐτοῦ λαὸν περὶβρίσας ἐξεδίωξε τῆς οἰκείας γῆς. Вираз παρ’ αὐτοῦ λαὸν І.С.Чичуров пропонує читати з вставкою: “бывший при нём [от хагана] народ” [Чичуров 1980, 161, 176]. Але грецький вираз οἱ παρ’ ἐμοῖ (дослівно “ті, що при мені”) насправді вживався у значенні “мої люди”, “мої підлеглі”. Παρ’ αὐτοῦ λαὸν – “його народ”, “свій народ”, “підлеглий йому народ”, причому вираз зв’язаний з підметом, тому тут мова йде не про хакана, як вважає І.С.Чичуров, а про Куvara. Кінець речення – ἐξεδίωξε τῆς οἰκείας γῆς – також перекладений І.С.Чичуровим з врахуванням змістової інтерпретації: “изгнал из своей земли”, а слово περὶβρίσας довелося перекласти дещо незграбним “подвергнув оскорбленим” [Чичуров 1980, 161]. Справжнє значення виразу дозволяє зрозуміти фрагмент про Кувера з “Чудес св. Дмитрія Солунського”, у якому анонімний автор порівнює повернення Кувером нащадків полонених ромей у Візантію (“до отчих міст”) з біблійним ἐξέδου των Ἰουδαίων “виходом іудеїв” (рос. “исходом иудеев”) з Єгипту [Іванова 1995, 170–171]. Таким чином, Кувар ἐξεδίωξε τῆς οἰκείας γῆς – “вивів у рідну землю” – παρ’ αὐτοῦ λαὸν περὶβρίσας – “підлеглий йому народ скривджених” (рос. “подчинённый ему народ обиженных”). Це звичайне для священника порівняння Кувера з Мойсеєм написано у біблійних термінах і не зрозуміле з тексту Никифора, де передаються лише три стислі виписки з “Чудес”. Наш варіант перекладу повністю звучить так: “Близько цього ж часу повстав Кувар, племінник Органи, володар уногундурів, проти

хагана аварів і вивів підлеглий йому народ скривджених у рідну землю”.

Судячи зі згадки “уногундурів”, якої немає у “Чудесах”, третьою ланкою ланцюжка для Никифора став текст невідомої хроніки VIII ст. про походження булгар-уногундурів, де згадувався їх вождь Кроват (Κροβάτος), батько Аспаруха і Батбаяна, який помер у часи Константа II, а отже, як і Кубрат, пережив Іраклія. Змінивши звучання його імені на Коврат (Κοβράτος), Никифор також дещо поправив текст: Κοβράτος τις ονομα κύριος γενόμενος των φύλων – “володар на ім’я Коврат, який *походить родом* з тих племен”. Цю поправку – γενόμενος “той, що походить родом” чомусь не переклав І.С.Чичуров [Чичуров 1980, 162]. Проте вона істотна, оскільки Никифор у такий спосіб спробував ліквідувати протиріччя: тепер “Коврат” міг бути батьком Аспаруха й Батбаяна, але сам жив не у Приазов’ї, тим більше, що два його “сини” виявилися відповідно в Панонії у авар (тобто там, де жив Кувер) і в Італії. Підсумувавши відомі йому дані, Никифор просто вивів “середнє арифметичне” з життя трьох різних людей. Втім, третій персонаж не обов’язково був сюди доданий одразу. Якщо версія про походження відмінностей між Лондонським і Ватиканським рукописами внаслідок правки самого Никифора [Литаврин 1995а, 224] вірна, то спочатку він прямо не ототожнив Кувера з Кроватом, оскільки у тексті залишена форма “Кувар”, і тільки пізніше, у процесі створення другої редакції, Никифор таки схилився до думки про їх тотожність. Якщо ж варіант Ватиканського рукопису – правка пізнішого переписувача, то в такому випадку Никифор просто переніс ототожнення “булгари-уногундури” на більш ранній час, назвавши Кувера вождем “уногундурів” замість “булгар”. У будь-якому випадку, саме ці помилки і заплутали багато поколінь істориків, які розглядали (і дотепер намагаються розглядати) використані Никифором джерела як підтвердження його *концепції*. В тому, що це таки концепція, переконує інша, повністю аналогічна, але набагато якравіша й промовистіша помилка, на яку звернув увагу Ю.А.Кулаковський, – Никифор називає Костянтина – сина Констанса II – не онуком, а сином Іраклія, причиною чого стала друга форма імені Констанса II – Костянтин [Кулаковский 1996, 174]. Змішування даних джерел про різні особи, племена, події – давня традиція історичної науки, яка не згасає й сьогодні. Ототожнення Кубрата, Кувера і Кровата багаторазово повторювали

у різних варіаціях дослідники ХХ ст., причому іноді ще менш виправдано (достатньо, наприклад, згадати концепцію М.Ю.Брайчевського, який ототожнив Кубрата, Кувера і літописного князя Кия, реконструювавши “справжнє” ім'я при цьому як Хорват [Брайчевский 1964, 99–102]). Просто варто пам'ятати, що праця Никифора – не записи сучасника, а *історичне дослідження* з вже досить зрілим аналізом джерел, яке включає як *факти*, так і *умовиводи* дослідника.

Джерела не дають жодних свідчень про зв'язок Кубрата і Кувера з регіоном Приазов'я чи Подніпров'я. Єдиний персонаж, який мав до нього пряме відношення – це Кроват, “володар ... Булгарії і котрагів” [Чичуров 1980, 60–61]. Якщо виключити, як недостовірний, розглянутий вище пасаж Никифора, то про життя вождя уногундурів Кровата немає жодного достовірного історичного свідчення. Феофан і Ананій Ширакаци згадують про нього *post factum*, як про батька Аспаруха і Батбаяна, який помер у часи правління Константа II (641–668 р.). Немає у нас і жодної достовірної згадки про прикубанських булгар VII ст. до епізоду їх вигнання хозарами. Оскільки дані “Ашхаруйц” однозначно відносяться до періоду після вигнання Аспаруха хозарами [Патканов 1883, 26], вони стосуються лише розселення булгар після 680 р. і *не можуть бути застосованими для часу Кровата*. Доводиться констатувати, що всі джерела концепції “держави Кубрата Великої Булгарії” обмежуються Никифором і Феофаном, а точніше, єдиним текстом невідомої хроніки, більш повно переданим Феофаном.

Фрагмент, за Феофаном [Чичуров 1980, 36–38], складається з трьох різних за стилем і походженням частин: географічного опису, легенди про розселення булгар та історичної розповіді. Найбільш чітке походження останньої частини. Її автор – молодший сучасник Костянтина IV, якого анонім з повагою називає “василевс Костянтин” або просто “василевс”, а також цілком виправдує у поразці від булгар. Розповідь про появу булгар на Дунаї і про поразку візантійців дуже емоційна – вона, без сумніву, написана сучасником, але, все ж, явно не очевидцем подій. Їх оцінка видає в авторі глибоко релігійну людину церковного сану. Написаний уривок через деякий час після 681 р., але до Трульського собору (691–692 рр.), швидше за все, близько 685–686 рр., одразу після смерті Костянтина IV. Хронологічно (згадка про проживання

булгар у Приазов'ї та про данництво Батбаяна “і донині”) й за текстуальними посиланнями (“описане вище укріплення” – “Огл”) “Розповідь” змикається з “Легендою” і складає з нею частину єдиного авторського тексту. Сюжет легенди стандартний: цар, у якого було п'ять синів, умираючи, заповідав жити синам разом, але вони не послухалися; з того часу плем'я розділене на п'ять різних частин, які живуть у різних місцях. При зовнішній подібності з народною легендою, сюжет насправді глибоко книжний і сягає традицій античної літератури. Намагаючись пояснити розселення булгар станом на 685 р., автор оперує тільки двома історичними іменами синів Кровата – Аспаруха і Батбаяна. Третій брат – Котраг, швидше за все, запозичений у Прокопія (BG, VIII, 5), але не просто, а з творчим осмисленням. Легенда Прокопія передає історію про розселення утигурів і кутригурів. За нею, колись біля східного берега Меотиди й Танаїсу мешкало багато “гунів”, якими управляв один цар. Але після його смерті два його сини Кутригур та Утигур розділилися, поділивши народ на дві частини з відповідними назвами: утигури і кутригури [Прокопий Кессарийский 1996, 21–22]. Далі йде заплутане змішування історичних даних і легенд про реальних гунів та булгар, але автора “Легенди” більше цікавила констатація Прокопія, що “зараз” утигури розташовуються за Меотидою, у той час як кутригури живуть на захід від Танаїсу. Враховуючи, що утигури й уногундури ототожнюються багатьма дослідниками і зараз, для автора “Легенди” таке ототожнення, очевидно, здавалося ще більш реальним, тому він зберіг основу легенди Прокопія, “осучаснивши”, щоправда, етноніми утигурів і кутригурів. Форма “котраги” вказує на те, що автор “Легенди” використовував також працю Менандра, у якого кутригури подані у формі “котрагіри”, або ж спирався на невідоме джерело, де “котрагіри” були скорочені до “котраги”.

Реальність існування кутригурів до кінця VII в. надто сумнівна. Сучасник кутригурів і утигурів – Агафій (близько 530–582 рр.), який почав описувати події 558–560 р., однозначно свідчить (Кн. V, 25), що утигури і “котригури” “То робили набіги і захоплювали здобич, то вступали у відкриті бої, поки цілком не знищили один одного, підірвавши свої сили і розоривши себе. Вони загубили навіть своє племінне ім'я. Гунські племена дійшли до такого бідуювання, що, якщо і збереглася їх частина, то розсіяна, вона підпорядкована іншим і називається їх іменами” [Агафій

Миринейский 1996, 206]. Агафій обіцяв розповісти про те, як це трапилося, але не зміг закінчити розповідь, і її продовжив Менандр, описавши кінець кутригуро-утигурської усобиці, появу авар і підпорядкування ними спочатку утигурів, а потім і кутригурів. Остання історична згадка про кутригурів належить до 568 р. За Менандром, аварський каган Баян заявив візантійським послам: “Я таких людей нашлю на землю римську, втрата яких не буде для мене відчутною, хоч би вони загинули усі”, після чого наказ про вторгнення був відданий 10 тисячам кутригурів. Трохи пізніше Баян вимагав “звичних грошей, які кутригури й утигури одержували від царя Юстиніана, тому що Баян знищив обидва ці племена” [Дестунис 1860, 391–392]. Останнє, звичайно, перебільшення. Утигури не були знищені, а потрапили під владу тюркютів – вони згадуються у Менандра під 576 р. Кутригури ж, очевидно, дійсно втратили племінну назву, але також не були знищені, а залишалися в Панонії у складі Аварського каганату. Згадки болгар серед авар знаходимо у Феофілакта Сімокатти під 595 р. (Кн. VII, IV, 1–7) [Феофилакт Симокатта 1996, 182–183] і в “Хроніці Фредегара” під 631/632 р. [Ронин 1995, 371]; вождем частини панонських болгар був і згаданий вище Кувер. Саме про цих болгар говориться й у “Легенді” Никифора і Феофана. Сюжет про п'ятого сина Кровата, який оселився у Равненському Пентаполі, явно пов'язаний з відомим пасажем Павла Диякона. Раніше згадані ним події відносили до періоду близько 569 р., що викликало сумніви в достовірності самого повідомлення [Сиротенко 1972, 198–199]. Але зараз правління лангобардського короля Гримуальда датують періодом 665–671 рр., що дозволяє ототожнити Алцеока “Хроніки Фредегара” і Алцеко Павла Диякона. Походження даної групи болгар докладно пояснює “Хроніка Фредегара” [Ронин 1995, 371, 392–395]. Локалізація “лангобардских” болгар у “Легенді” не збігається з даними Павла Диякона, але сам епізод настільки екзотичний, що набагато легше припустити помилку (чи погану інформованість) автора “Легенди”, ніж ще одну міграцію болгар в Італію близько 680 р. (тим більше, цього разу не з Панонії, а з Прикубання). Порушення порядку розповіді (відразу після другого брата різко йдуть четвертий та п'ятий), а також безіменність четвертого і п'ятого “братів”, наводять на думку про пізнішу вставку даного уривка. Цю можливість посилює лейтмотив легенди: розділення братів призвело до їх підпорядкування (або

вигнання) хозарами. Проте “жертвами” хозар стали тільки Батбаян і змушений сховатися від них в Оглі Аспарух. “Котраг” (чи котраги) не згадується, четвертому ж і п'ятому “братам” хозари взагалі не могли загрожувати, оскільки булгари з'явилися у Панонії й Італії ще до смерті Кровата. Судячи з географічних ремарок (“ріка Істр, яка називається Данубієм”) і мови, вставка зроблена автором географічного “Опису”. Таким чином, в оригіналі “Легенди”, швидше за все, фігурували не п'ять, а три брати. Чотири групи болгар, описані в “Легенді”, дійсно реальні для кінця VII – першої половини VIII ст. Але про кутригурів (котрагів) таких даних немає, більше того, вони взагалі не згадуються в Прикубанні навіть у VI ст. Втім, згадка про кутригурів (кутаргар) разом з кавказькими племенами є в хроніці Псевдозахарії (560–567 рр.) у списку кочовиків. У списку також згадані булгари (бургари), сабіри, сарагури (сірургур), огори (аугар), оногури (ауангур), авари, хозари, абдел, ефталіти [Пигулевская 1939, 114]. Два останні явно зайві; зайві, очевидно, і авари, які не могли залишатися на Кавказі, коли там з'явилися хозари. Це означає, що список просто включає кочові племена, відомі автору, а не лише ті, що живуть на Кавказі. Всі інші джерела розташовують кутригурів тільки на захід від Дону, куди їх, власне, “переселив” і автор “Легенди”. Навіщо тоді знадобився ще один син і ще одне плем'я? Швидше за все, просто для більш благозвучного для легенди числа три. Втім, можливо, автор дійсно вважав, що кутригури могли дожити і до його часу: дотягувати існування стародавніх племен до своїх днів – ще одна давня традиція античної історіографії.

У Феофана перед початком “Легенди” подається географічний опис, скорочений до мінімуму в тексті Никифора. “Опис” написаний доволі поганою мовою: складні речення перевантажені, підрядні досить слабо узгоджуються між собою, багато граматично незв'язаних слів у тексті. Він настільки явно чужорідний, що не виникає сумніву в його пізнішій вставці порівняно з текстом “Легенди”. І.С.Чичуров допускав можливість, що вставка належить Феофану, але це практично виключено. Локалізація Берзилії Никифором поруч з “сарматами” [Чичуров 1980, 162] не мала ні найменшого змісту в VIII–IX ст. “Сармати” здалися б явним анахронізмом вже у тексті VI ст., що вже тут говорити про пізніший час. Наявність же у Феофана в тому ж місці згадки про “Першу Сарматію” прозоро пояснює джерело. “Перша

Сарматія” тотожна “Азіатській Сарматії” Птолемея, яка простягалася від Меотида до Ателя. Але якщо автор “Опису” просто невдало ототожнив Першу Сарматію з Берзилією (можливий також інший варіант інтерпретації: “з... Берзилії [у] Першій Сарматії”), то Никифор спробував уточнити локалізацію. Під сарматами він, звичайно ж, не розумів алан, про спорідненість яких із сарматами Никифор навряд чи знав. Просто у Феофана на початку “Опису” “сармати” згадані як плем’я, по землі якого протікає Атель [Чичуров 1980, 60]. Саме ця згадка і стала, швидше за все, для Никифора підставою для локалізації хозар “поблизу сарматів”. Ця обмовка свідчить, що “Опис” уже був присутнім у невідомій хроніці першої половини VIII ст., використаній Феофаном та Никифором. Останній “Опис” просто викинув. Чому? Починаючи з IV ст. н.е. інформація греків про Приазов’я скоротилася до мінімуму. Варваризовані залишки населення грецьких колоній жили своїм життям, торгівельні зв’язки з метрополією послабшали, а державні інтереси Візантії тільки спорадично торкалися Європейського Боспору. Інтерес до регіону різко впав й у письменників і географів. Намагаючись знайти географічні дані про землі за Меотидою в VII ст., автор “Хроніки” не знайшов нічого кращого, як скористатися джерелом пізньоантичного часу, яке базувалося на тексті Птолемея, додавши туди свої ремарки. Розібратися в ньому автор не зумів, що й стало причиною заплутаності “Опису”, детально розглянутого І.С.Чичуровим [Чичуров 1976, 65–80; Чичуров 1980, 109–110]. Никифор також зауважив помилки і тому лишив у тексті тільки кілька основних, на його думку, географічних орієнтирів. Уявлення автора “Хроніки” у певному сенсі цікаві, але нам важливіше відновити початкову версію джерела, тобто “Легенди”.

Фрагмент речення Феофана, де згадується “Велика Булгарія”, звучить так: ατο δέ της αύτης λίμνης επί τόν λεγόμενον Κουφιν ποταμόν, ..., ή παλαιά Βουλγαρία έστίη ή μεγάλη, καί οί λεγόμενοι Κотраγοί ομόφυλοι αυτών καί ουτοι τυγχάνοντες. Найновіші російські переклади даного уривка зроблені І.С.Чичуровим та Г.Г.Литавріним [Чичуров 1980, 60–62; Литаврин 19956, 275–279]. Неважко помітити, що в обох перекладах усі нерівні й важкі для передачі моменти максимально спрощені, іноді під впливом Никифора, іноді під тиском традиції, іноді ж просто під впливом бажання оформити переклад літературно. Перша частина речення може перекладатися

дещо інакше, ніж у І.С.Чичурова і Г.Г.Литаврина: “далі ж від цього самого озера біля ріки, яку називають Куфісом”. Традиційний переклад “від...озера... до ріки”, звичайно, можливий, підтверджується він і латинським перекладом Анастасія: ab eisdem autem paludibus usque in amnem, que dicitur Cuphis – “Від цього ж болота аж до ріки, що називається Куфіс”. Але все ж, за змістом він виглядає дещо дивним, з огляду на знання автора “Опису” про впадання Куфісу в Меотиду. Проте якщо не зв’язувати між собою граматично прийменники ατο і έπί, тоді вони просто зберігають свої основні значення: відповідно “від”, “у напрямку від”, “далі від” і “біля”, “на”, “при”. Прийменник ατο насправді пов’язаний за змістом з попереднім підрядним реченням, списаним з географічного твору: “...біля східної сторони озера, що лежить попереду [Меотида], біля Фанагорії і євреїв, що мешкають там, знаходяться багато народів, далі ж від цього озера біля ріки, яку називають Куфісом...”. Саме так дане речення прочитав і Никифор, який, щоб уникнути подвійного читання, просто замінив прийменники: παρί τήν Μακρότην λίμνην κατά τόν Κόφινα ποταμόν – “біля Меотійського озера по річці Кофіна”. Така увага з нашого боку до прийменника έπί пояснюється його ключовим значенням для прихильників т.зв. “широкої” локалізації Булгарії, яка спирається саме на читання “від Меотида до Куфісу”. Під останнім замість Кубані пропонується розуміти Південний Буг, розширюючи межі уногундурів від східного узбережжя Азовського моря до Побужжя, незважаючи навіть на переконливі роз’яснення даного місця І.С.Чичуровим [Димитров 1987, 102–115]. І.С.Чичуров, звичайно, дещо не правий, заперечуючи факт, що Куфісом у ранньому середньовіччі могли називати і Буг [Чичуров 1980, 109–110], але він цілком правий у тому, що дана традиція походить від античного змішування двох Гіпанісів; у пізньоантичному ж географічному джерелі, використаному автором “Опису”, ці дві річки явно носили одну і ту ж назву. Але і без цього у тексті є абсолютно чіткі географічні орієнтири – “східна частина” Меотида і Фанагорія; також синам Кровата “Котрагу” і Аспаруху довелося послідовно перейти річки Дон, Дніпро і Дністер. З огляду на те, що інше джерело – Никифор – локалізує булгар саме на Кубані, сумнівів у правильності нашого читання немає.

Питання в іншому – що означає ця локалізація у перекладі на сучасну мову? Автор “Опису” і Феофан, який переписав його текст,

досить красномовно показали, що знання візантійців VIII – початку IX ст. про географію північнокавказького регіону були вкрай обмеженими. “Опис” побудований за старою системою періпла, яка використовувала квадрат основних орієнтирів з подальшою локалізацією об’єкта за допомогою прийменників та виразів типу “далі”, “за”, “по той бік”, “вище”, “нижче”, “справа”, “зліва” і т.п. [Петрухин, Шелов-Коведяев 1988, 186–188]. Напрямок опису античного періпла, використаного в “Описі”, однозначний: у реченні послідовно згадуються Буг (Куфіс) та його місце впадання у Понт, Некропіли, потім Боспор Кімерійський, східна сторона прокеκμένης λίμνης (“озера, що лежить попереду”) Меотиди й Фанагорія. А вже далі на схід розташовувалася “Булгарія”. Основний набір орієнтирів греків на Північному Кавказі складали Азовське море, Дон, Кубань, Волга, Каспійське море, Кавказький хребет і Дербент, причому про їх точне розташування уявлення були досить неясними. Локалізація “далі від Меотиди біля Куфісу” означала, що Булгарія була віддалена від Дону, Волги і Кавказького хребта, інакше ці орієнтири обов’язково були б використані як межі. Особливо це зауваження стосується Дону – якби межі булгар включали межиріччя Кубані і Дону, то їх локалізація обов’язково прив’язувалася б до Танаїсу тільки з другорядною згадкою Куфіса. І вже зовсім неможливе ігнорування такої річки, як Дніпро, якби межі булгар дійсно сягали Південного Бугу, як припускають прихильники “широкої” локалізації Булгарії. Термін “Меотида” у грецькій географії завжди виступає як своєрідна географічна межа грецького світу. Далі, за Меотидою, вже жили варвари, інформація про які в різні періоди відрізнялася ступенем детальності. Тому жорстко прив’язуватися до узбережжя Азовського моря не варто – все Прикубання аж до Ставропольського краю знаходилося для візантійця так же “за Меотійським озером”. У будь-якому випадку, регіон розселення уногундурів варто шукати у цій зоні, але, звичайно, ніяк не розширювати на *все* Прикубання.

Повернемося до аналізованого речення Феофана. Після “... від цього озера біля ріки, яку називають Куфісом...” йде вставка “де ловиться булгарська риба ксисон”. Наступна частина речення – *ή παλαιά Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεῖαλη* – перекладена І.С.Чичуровим як “простирається древня Велика Булгарія” [Чичуров 1980, 60], Г.Г.Літаврнім як “находится старая Великая Булгария” [Літаврнін 19956, 275]. Насправді текст інший і складний для точної передачі

через елементарну незграбність. Проблему “надточного” читання джерела, буквального по відношенню до граматичної побудови давнього тексту, у вітчизняній візантиністиці вперше гостро поставила Н.М.Богданова. На думку дослідниці, “навіть якщо текст виявляється двозначним, темним, незрозумілим читачу, це ще не означає, що потрібно відмовитися від точного перекладу і шукати той, який “в більшій мірі відповідає історичній дійсності”, тобто насправді концепції автора [Богданова 1988, 195]. Випадок з “Великою Булгарією” якраз і є прикладом концептуальної інтерпретації вже на рівні читання тексту. Першим до неї вдався Никифор, який спробував пояснити темне місце свого джерела через формулу: *ή παλαιά καλούμένη μεῖαλη Βουλγαρία* – “[знаходиться] Булгарія, яку називали колись “великою” (рос. “называемая в древности “большой” Булгария)”. Феофан же списав текст, не задумуючись, очевидно, так, як він звучав у оригіналі: *ή παλαιά Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεῖαλη*. Слово *μεῖαλη* відділене за допомогою *ή* і граматично зв’язане не з *Βουλγαρία*, а з дієсловом *ἐστὶν*. Никифор же, усвідомлюючи незграбність конструкції, переставив *μεῖαλη* до *Βουλγαρία* і зв’язав його зі спеціально вставленим *καλούμένη*. Точний переклад цієї частини речення Феофана: “стара Булгарія існує і [є] великою”. Слово *παλαιά* тут не має відтінку “древня” (*αρχαία*), який вкладає І.С.Чичуров. Точніший переклад Г.Г.Літаврніна – “стара”, “давня” у значенні “колишня”. Про стійке словосполучення “Велика Булгарія” у Феофана взагалі й мови бути не може, слово ж *μεῖαλη* у даному випадку означає “велика [за територією]”, рос. “большая”, що справедливо відзначив і А.П.Новосельцев [Новосельцев 1990, 90]. Автор “Опису” явно хотів протиставити у тексті початкову велику Булгарію іншим, утвореним у результаті її розколу. Другий раз у Феофана та ж територія названа “першою Булгарією” (*πρώτης Βουλγαρίας*). Літературно дану частину речення можна оформити як “знаходиться велика стара Булгарія” (рос. “находится обширная старая Булгария”). Закінчується речення: *καὶ οἱ λεγόμενοι Κотραγοὶ ομόφυλοι αὐτῶν καὶ οὗτοι τυγχάνοντες*. І.С.Чичуровим уривок перекладений як “и живут соплеменные булгарам котраги” [Чичуров 1980, 60]; Г.Г.Літаврнім – як “и так называемые котраги, являющиеся также их одноплеменниками” [Літаврнін 19956, 275]. Обидва дослідники переклали тільки першу частину: *καὶ οἱ λεγόμενοι Κотραγοὶ ομόφυλοι αὐτῶν* – “і так звані котраги,

однопліменні їм”, залишивши без перекладу не зовсім зрозумілу ремарку καὶ οὗτοι τυγχάνοντες. Проте її повторив і Никифор [Чичуров 1980, 153], що не дозволяє нам відкинути її як таку, що не впливає на переклад. Τυγχάνοντες – це дієприкметник дійсного часу від дієслова τυγχάνω – “траплятися”, “потрапляти”, “знаходитися” і т.п., тобто καὶ οὗτοι τυγχάνοντες – “і такі, що [тепер] не [там] не знаходяться” (рос. “и [теперь] не пребывающие [там]”) або навіть “і [тепер] не існуючі”. Найімовірніший перший варіант, оскільки котраги, за текстом “Легенди”, повинні були перейти Танаїс, тобто вже з самого тексту “Легенди” автор “Опису” міг зрозуміти, що в його час у Східному Приазов’ї котрагів дійсно бути не могло. У будь-якому випадку, ця ремарка однозначно виражає заперечення або існування котрагів, або ж їх перебування у Східному Приазов’ї, тому ігнорувати її не можна. Все речення зв’язати у перекладі важко, воно звучить приблизно так: “біля східної сторони озера, що лежить попереду [Меотиди], біля Фанагорії і євреїв, що живуть там, знаходяться багато народів; далі ж від цього самого озера біля річки, яку називають Куфісом, де ловиться болгарська риба ксисстон, існує велика стара Булгарія і так звані котраги, одноплемінні їм і які [тепер там] не перебувають”.

Смислова незв’язаність словосполучення ομόφυλοι αὐτῶν (“одноплемінні їм”) з попереднім реченням, яка повторюється у Никифора, упевнено вказує на правку, пізнішу порівняно з “Легендою”, але вже присутню у спільному джерелі Феофана й Никифора. В оригіналі замість Βουλγαρία початково мала стояти назва племені, “Булгарія” ж явно вставлена автором “Опису”. Це добре пояснює ще один момент. “Булгарія” у текстах Феофана й Никифора – це назва території, країни (але ніяк не держави!). До VII ст. включно кількість таких назв була дуже обмеженою і лише деякі варварські народи, краще за інших знайомі грекам, удостоювалися честі назвати своїм ім’ям країну. Тільки з VIII ст. грецька географія замінила формулу “земля племені” на назву території за ім’ям племені. Автора “Легенди” важко запідозрити у особливій симпатії до болгар, яких він називає “мерзотним новоявленим племенем”. Без сумніву, це сліди правки автора першої половини VIII ст., у часи якого, назва “Булгарія” вже існувала і використовувалася для землі дунайських болгар (тому то й “παλαιά Βουλγαρία” – “стара Булгарія”). Никифор зберіг ще одну обмовку: Κοβρατος τῆς ονομα κύριος γενόμενος τῶν φύλων (“володар на ім’я

Коврат, родом з тих племен”). Той же вираз у Феофана звучить як “Кроват, володар згаданих Булгарії й котрагів”. Тут уже випадок явного виправлення тексту самим Феофаном. Очевидно, в оригіналі “Легенди” на місці “Булгарії” дійсно стояла племенна назва болгар-уногундурів чи просто уногундурів. У тексті Феофана ці два етноніми прямо граматично не зв’язані, що й є причиною двох варіантів читання: через кому або через дефіс. Втім, аналогічна ситуація вже відзначалася вище у випадку з Берзилією і Першою Сарматією. “Почерк” видає автора “Опису”, вставки якого, хоча й мали на меті роз’яснення тексту, все ж не завжди виявлялися вдалим, особливо граматично.

Реконструйований початковий варіант “Легенди” без неузгоджених граматично і стилістично пізніших вставок (правок автора “Опису”, Феофана і Никифора) виглядав приблизно так (основний текст даний за Феофаном у нашому перекладі): “За Меотійським озером біля річки Куфіс мешкали колись уногундурі й одноплемінні їм котраги. У часи Костянтина Західного, Кроват, володар згаданих племен, завершив життя, наказавши синам, щоб вони ніколи не відмовлялися від проживання один з одним, щоб вони завжди панували самі і не потрапили у рабство до іншого народу. Але через короткий час після його смерті, сини розділилися, вступивши в розбрат один з одним, і розійшлися кожний з підвладним йому народом”. Далі, швидше за все, йшло переставлене і підправлене автором “Опису” речення: “Після того як вони були розділені таким чином і стали нечисленними, виступив великий народ хозар з внутрішніх глибин Берзилії і, оволодівши усією землею навпроти (παρατικῆς γῆς – можливий варіант також “західним краєм землі”) до Понтійського моря, зобов’язав першого брата Батбаяна сплачувати данину”. Далі в оригіналі джерела “Легенди” мав одразу ж йти сюжет про Аспаруха, але її автор розширив розповідь, вставивши ще одного персонажа – Котрага: “Тоді як Батбаян, відповідно до заповіту свого батька, залишався у землі предків і донині, другий брат на ім’я Котраг, перейшовши річку Танаїс, оселився навпроти першого брата. Третій же з них, на ім’я Аспарух, перейшовши через Данапр і Данастр, досяг Огла...”. Після цього йшов опис Огла і сюжет про болгаро-візантійську війну, сучасником якої й був автор “Легенди”.

Таким чином, “стратиграфія” нашого джерела включає чотири шари. Перший шар являє собою усну розповідь грека, який

контактував з булгарами Аспаруха і дізнався про їх вихідний регіон проживання й обставини їх переселення, яка в усній формі передавалася у візантійському середовищі. Другий шар – твір про Костянтина IV і церковні справи у часи його правління, написаний близько 685 р. Його автор включив сюжет про появу болгар і під впливом тексту Прокопія створив легенду про трьох синів Кровата: Батбаяна, Котрага й Аспаруха. Третій шар – невідома компілятивна хроніка першої половини VIII ст. Її автор використав попередній твір, додавши у текст географічний опис Приазов'я, а також доповнивши “Легенду” ще двома безіменними синами Кровата. Четвертий, найпізніший, шар являють собою твори Феофана і Никифора, які передають у авторській редакції виписки з хроніки.

Найцінніша для нас, звичайно, інформація першого “шару”. Вона, на жаль, дуже обмежена. Розпитуючи болгар Аспаруха, греки дізналися тільки те, що він син Кровата, колишнього вождя уногундурів і те, що на землі їх колишнього місця проживання десь у Прикубанні залишилися частина племені на чолі з братом Аспаруха Батбаяном, який сплачує данину хозарам. Цю інформацію частково підтверджує Ананій Ширакаци, якого вважають автором “Ашхаруйц” – вірменського географічного твору кінця VII ст. “Ашхаруйц” знає Аспар-хруга, сина Худбарда (Хубраата), який мешкає у Нижньому Подунав'ї і втік сюди від хозар, а також згадує чотири племені болгар на Кавказі: “купі”, “дучі”, “огхондор” і “чдар” [Патканов 1883, 26, 28]. Локалізувати згадані племена, незважаючи на численні спроби, практично неможливо. Для нас важливіша констатація, що уногундурі (“огхондор”) – це лише одне з чотирьох болгарських племен Північного Кавказу, які залишалися там після 680 р.; саме його і можна зв'язати з племенем Батбаяна. Таким чином, реальна інформація джерел обмежується декількома пунктами: 1) Кроват був вождем болгарського племені (племінного союзу) уногундурів, що проживали у регіоні Прикубання; 2) був батьком Аспаруха і Батбаяна, які стали вождями двох частин уногундурів після його смерті у часи правління Константа II (641–668 р.); 3) до 679 р. плем'я Аспаруха вигнали з Прикубання хозари; 4) у вихідному регіоні залишилися чотири болгарські племена, принаймні одне з яких, плем'я Батбаяна, сплачувало данину хозарам.

Джерела нічого не говорять: 1) про життя Кровата; 2) про його титул; 3) про рівень організації очолюваного ним племені; 4)

про характер взаємовідносин уногундурів з іншими болгарськими і небулгарськими племенами Північного Кавказу; 5) про характер стосунків уногундурів з Західнотюркським каганатом та його спадкоємцем Хозарським каганатом до епізоду вигнання Аспаруха; 6) про участь уногундурів чи іншого болгарського племені в інших історичних подіях VII ст. на Північному Кавказі. Відповідь на будь-яке з поставлених питань буде *гіпотезою*, яка не матиме сили доказовості при її використанні в іншому логічному ланцюжку. Порушення цього елементарного логічного правила і стало причиною появи історіографічного міфу про “державу Кубрата Велику Булгарію”, наслідком якого, у свою чергу, стала поява не менш популярної нині концепції про належність “Кубрату” найбагатшого археологічного комплексу ранньосередньовічної Східної Європи – перещепинського скарбу.

Доводиться констатувати, що проблеми історії болгар середини VII ст. сьогодні слід вирішувати на джерелознавчому рівні – без з'ясування достовірності списків рукописів, джерел інформації текстів, авторства та кількості редакцій, яких вони зазнали, точності прочитання текстів та їх перекладів неможливо переходити до аналізу історичних подій, які в них згадуються, а тим більше, створювати на їх підставі глобальні реконструкції історії та суспільства східноєвропейських номадів VII ст.

Примітки

¹ Висловлюю вдячність за консультації та допомогу в перекладі грецьких текстів співробітнику кафедри елліністики філологічного факультету Київського національного університету ім. Т.Шевченка А.О.Савенку.

ЛІТЕРАТУРА

- Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана. Москва, 1996.
 Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.
 Бешевлиев В. Кубрат // Известия на народния музей Варна, 1992, вип. 28.

Богданова Н.М. О значении точного прочтения источника // *Византийский временник*, 1988, т.49.

Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев. Киев, 1964.

Вернер Й. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988.

Дестунис С. Византийские историки. Санкт-Петербург, 1860.

Димитров Д. Прабългарите по Северното и западното Причерноморие. Варна, 1987.

Иванова О.В. Чудеса св. Дмитрия Солунского. // *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т.П. Москва, 1995.

Кулаковский Ю.А. История Византии. Т.3. Санкт-Петербург, 1996.

Литавин Г.Г. Патриарх Никифор // *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т.П. Москва, 1995а.

Литавин Г.Г. Феофан Исповедник // *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т.П. Москва, 1995б.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // *Журнал министерства народного просвещения*, 1883, март.

Петрухин В.Я., Шелов-Коведяев Ф.В. К методике исторической географии. “Внешняя Росия” Константина Багрянородного и античная традиция // *Византийский временник*, 1988, т.49.

Пигулевская Н.В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа // *Вестник древней истории*, 1939, №1.

Приходнюк О.М. Болгари та хозари // *Давня історія України*. Т.3. Київ, 2000.

Прокопий Кессарийский. Война с готами. О постройках. Т.2. Москва, 1996.

Ронин В.К. Так называемая Хроника Фредегара // *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т.П. Москва, 1995.

Сиротенко В.Т. Письменные свидетельства о булгарах IV–VII вв. в свете современных им исторических событий // *Славяно-балканские исследования*. Москва, 1972.

Сокровища... Сокровища хана Кубрата. Санкт-Петербург, 1997.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.

Тортіка О.О. Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.н.е): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя. Автореф. дис. канд. іст. наук. Харків, 1999.

Феофилакт Симокатта. История. Москва, 1996.

Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980.

Чичуров И.С. Экскурс Феофана о протоболгарах // *Древнейшие государства на территории СССР*. Москва, 1976.

Beševliev V. Zur Chronik des Johannes von Nikiu CXX § 46–49 // *Byzantino-Bulgarica*. V. 1978.

Werner J. Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984.